

ÇAR RUSİYASI DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DİN-DÖVLƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

Asəf QƏNBƏROV,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,

sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

asefganbarov@ait.edu.az

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan, din-dövlət münasibətləri, İslam, çar Rusiyası.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджан, религиозно-государственные отношения, ислам, царская Россия.

KEY WORDS: Azerbaijan, religion-state relations, Islam, Tsarist Russia.

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din siyasəti

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya imperiyasının Azərbaycana hücumlar təşkil etməsi və nəhayət, Azərbaycanı işğal edilməsi tariximizdə yeni, eyni zamanda ağır nəticələri olan dövr kimi yadda qalmışdır. Məlum olduğu kimi, Rusiya-İran müharibəsi iki imperiya arasında 1813-cü ildə imzalanan Gülüstan və 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay sülh müqavilələri ilə başa çatdı. Bu müqavilələrə əsasən, tarixi Azərbaycan ərazisi Rusiya imperiyası və Qacarlar dövləti arasında bölüşdürüldü. Beləliklə, Azərbaycanın müstəqil xanlıqları bir müddət müqavimət göstərsələr də, qısa zaman kəsiyində işğal edilmiş və Rusiyaya birləşdirilmişlər [1, s.39-40]. Bu tarixdən sonra Azərbaycan xalqı Rusiya imperiyasının ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətinə məruz qalmışdır.

Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra müsəlman əhalinin imperiyaya qarşı üsyana qalxmasının qarşısını almaq məqsədilə mədəni və dini siyasət yürütməyə qərar vermişdir. Bu siyasətin əsas istiqamətlərini - mədəni baxımdan ruslaşdırma, dini baxımdan isə xristianlaşdırma təşkil edirdi.

Rusiya imperiyası Xarici İşlər Nazirliyi Din İşləri Komitəsi tərəfindən hazırlanmış, müsəlmanları mədəni və dini köklərindən uzaqlaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan bu siyasətin hədəfləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- dini baxımdan müsəlman əhali arasında Xristianlığı təbliğ etmək və yaymaq üçün missioner fəaliyyəti dəstəkləmək;
- mədəni baxımdan müsəlmanlar arasında rus mədəniyyəti və rus dilini yaymaq;
- institusional baxımdan müsəlmanların mətbəə və nəşriyyatlarını, eləcə də ənənəvi təhsil və dini qurumlarını ciddi nəzarətə götürmək [2, s.73-77].

Rusiya imperiyası Azərbaycan xalqının xristianlaşdırılmasını sürətləndirmək üçün köç və assimilyasiya siyasətini həyata keçirmişdir. Belə ki, bu siyasətə əsasən, Rusiyanın hər yerindən xristian kəndlilərin Azərbaycana köçürülməsinə başlandı. Onlara xüsusi imtiyazlar və geniş torpaq sahələri verildi. Bununla yanaşı, ermənilər toplu şəkildə Naxçıvan, İrəvan və

xüsusilə də, Qarabağ bölgələrinə yerləşdirildi. Qonşu dövlətlərdən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilər üçün Qərbi Azərbaycanda – Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində “erməni vilayəti” yaradıldı. Beləliklə, çar Rusiyası dövründə tarixi Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılmasının ilk təməlləri atıldı. Bu tarixdən etibarən, ermənilər daimi surətdə Azərbaycanda ərazi iddiaları qaldırmağa başlamış və xalqımıza qarşı dəfələrlə qətliaamlar törətmişlər.

1836-cı ildə Azərbaycan Alban Kilsəsi ləğv edilərək erməni Qriqoryan Kilsəsinə bağlandı. Bu addımın atılmasıyla Azərbaycanda tarixən mövcud olan xristian albanların erməniləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir [3, s.23].

Azərbaycan xalqının kütləvi şəkildə xristianlaşdırılması siyasəti uğursuzluqla nəticələndikdə, daha mötədil siyasətə üstünlük verildi. Belə ki, xalqın imperiyaya etimadını və bağlılığını artırmaq üçün din xadimlərinə torpaq sahələri, hərbi rütbələr, maaş verilmiş, beləliklə, ziyalı təbəqəsinin vasitəsilə müsəlman əhalinin imperiyaya loyallığına nail olmağa çalışılmışdır.

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda dini təsisatlar

Xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirə bilməyən çar hakimiyyəti, ümumilikdə, Zaqafqaziyada, xüsusilə də Azərbaycanda din siyasətində müəyyən islahatlar aparmağa qərar vermişdir. Belə ki, 1823-cü ildə çar II Aleksandr tərəfindən imzalanan bir qərara görə, Zaqafqaziyanın din işlərini idarə etmək məqsədi ilə şiə müsəlmanları təmsil edən Şeyxülislamlıq, 1832-ci ildə isə sünniliyə mənsub olan müsəlmanları təmsil edən Müftilik təsis edildi. Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin mərkəzinin Tiflisdə yerləşməsinə qərar verildi, hər quberniyada dini məclislər təşkil edildi. Bununla yanaşı, Ruhani İdarədə qazılar və prixod mollalarının (məsciddə axund, imam) fəaliyyəti rəsmi status qazandı. İdarəyə işə qəbul olunanlar xüsusilə Rusiya təbəəsindən seçilirdi. Bundan başqa, din xadimlərindən Qafqaz canişinliyinin təşkil etdiyi imtahanlardan keçmək tələb olunurdu. İdarə strukturunun ən üst pilləsi – şeyxülislam və müfti Rusiya imperiyasının Qafqazda baş idarəçisi olan Qafqaz canişini tərəfindən təyin olunurdu. Quberniyalarda fəaliyyət göstərən Məclis üzvləri və qazılar Qafqaz canişinliyinin imtahanından keçən namizədlər arasından qubernatorlar tərəfindən müəyyənəndirilirdi. Prixod mollalarının seçimində isə yerli əhalinin təklifləri nəzər alınır, qubernatorun təsdiqindən sonra onlar rəsmi din xidmətlərinə başlayırdı. Prixod mollalarının əsas vəzifəsi qazıların nəzarətində dini ayinləri və mərasimləri idarə etmək idi. Qazılar nikah, boşanma və mirasın bölüşdürülməsi kimi şəriət məsələlərinə nəzarət edir, eyni zamanda gündəlik məsələlərin şəri qaydalara görə həyata keçirilməsini təmin edirdilər. Dini strukturun daha üst pilləsində yer tutan quberniya dini məclisləri din xadimlərinin işlərinə nəzarət edir, din xidmətlərinə cəlb olunanların imtahanlarını keçirirdilər. Yerlərdə fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələrə nəzarət etmək də quberniya dini məclislərinin əsas vəzifələri arasında idi.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi bölgədəki dini durumla bağlı çarın Qafqaz canişininin qarşısında cavabdeh idi. Ruhani idarə strukturu baxımından aşağı pillədə yerləşən dini təsisatlara nəzarət etmək, onların işlərini təşkil etmək, şikayət və tələblərini dəyərlən-

dirmək və ardıcıl olaraq imperiyanın Daxili İşlər Nazirliyinə bu məsələlərlə bağlı hesabatlar vermək məsuliyyəti daşıyırdı.

Şeyxülislam və müfti başda olmaqla, vəzifəyə təyin olunan bütün din xadimləri işlərinə başlamazdan əvvəl imperatora loyol olacaqlarına and içməli idilər. Din xadimlərindən, həmçinin, tələb olunurdu ki, imperatora sədaqətlə xidmət etməyin və imperiyaya bağlılığın vacibliyini əhali arasında təbliğ etsinlər [4, s.35-36]. Beləliklə, Çar Rusiyası dövründə dini struktur mexanizmi ən üst pillələrdən ən aşağıda yerləşən mollalaradək cəmiyyətin din sferasını tam nəzarətə götürmək məqsədini daşıyırdı.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin strukturunun məzhəb amilinə görə iki ayrı idarədə – şeyxülislamlıq və müftilik formasında təsis edilməsi bir çoxu tərəfindən müsəlmanlar arasında konfessional ayrı-seçkiliyin dərinləşməsinə xidmət edən imperiya siyasəti kimi anlaşılmışdır. Başqa sözlə, çar hakimiyyəti imperiyaya qarşı mübarizədə müsəlmanların birləşməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə məzhəb ayrı-seçkiliyinə əsaslanan siyasət həyata keçirmişdir. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, bu siyasət məqsədinə çata bilməmiş, Azərbaycan maarifçiləri və görkəmli din xadimləri heç bir məzhəb fərqliliyinə yol vermədən çar Rusiyasına qarşı tək cəbhədə birləşməyə nail olmuşlar.

Rusiya imperiyasında 1872-ci ildə qəbul edilən dini təsisatlarla əlaqədar qanunda bir çox mühüm dəyişiklik edildi. Qeyd olunan dövrə qədər dini təsisatlar – məsələn, məscid və vəqflər maliyyə və torpaq mülkiyyəti hüquqlarına malik idi [5, s.37-39]. Şəriət məhkəmələri, məhdud sahədə olsa da, fəaliyyət göstərirdi [6, s.207]. Yeni qanunun qəbul edilməsindən sonra şəriət məhkəmələrinin fəaliyyət sahəsi daha da daraldırılaraq ailə münasibətləri, yəni evlənmə və boşanma qayda-qanunlarını tənzimləməklə məhdudlaşdırıldı. Bu qanunda vəqflərlə əlaqədar dəyişikliklərdə vəqf mülklərinə nəzarətmənin tamamilə çarın Qafqaz canişininə aid olduğu nəzərdə tutulurdu. Vəqf gəlirləri və ianələrin yığılması, lazımı istiqamətdə xərclənməsi işini Ruhani İdarəsi həyata keçirirdi, lakin bu barədə çarın Qafqaz canişininə hər il təfərrüatlı hesabat vermək məcburiyyətində idi. Vəqf malları və ianələrin hər hansı xarici ölkəyə göndərilməsi qəti surətdə qadağan edilmişdi [4, s.37]. Qanunda nəzərdə tutulan bu dəyişikliklər, demək olar ki, müsəlman ruhani liderlərinin iqtisadi müstəqilliyini aradan qaldırdı. Beləliklə, vəqf mülklərinin çar hakimiyyəti tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməsi, din xadimlərinin dövlət məmuru statusuna daxil edilmələri Azərbaycanda dini sahənin tam nəzarətdə tutulmasına xidmət edən siyasətin tərkib hissəsi idi.

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din və təhsil

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda İslam dininə, dini təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə mənfi münasibət bəslənir, onların işinə müxtəlif məhdudiyyətlər qoyulurdu. Buna baxmayaraq, cəmiyyətdə İslam ənənələrinin rolu və funksiyası olduqca yüksək idi; İslam dini cəmiyyətin bütün sferalarında canlılığını qoruyub saxlamışdı. Qeyd edilməlidir ki, bu dövrlərdə Azərbaycanda intellektual baxımdan yetişmiş ziyalı təbəqəsi formalaşmağa başlamışdı [7, s.56; 8, s.132].

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda ənənəvi təhsil müəssisələri məktəblər və

mədrəsələrdən ibarət idi. Məscidlərin tərkibində fəaliyyət göstərən məktəblərdə yalnız oğlan uşaqlarına Quran oxumaq, yazı və ibtidai səviyyədə riyaziyyat dərsləri tədris edilirdi. Məktəblər ibtidai təhsil müəssisəsi idi ki, burada tədris metodu, əsasən, əzbərləməyə əsaslanırdı. Məktəblərdə dünyəvi fənlər, demək olar ki, tədris edilmirdi. Ümumiyyətlə, tədrisin çox aşağı səviyyədə olduğu bu təhsil müəssisələri zamanın tələblərinə cavab vermirdi. Odur ki, dövrün mütərəqqi insanları tərəfindən ənənəvi təhsil metodu tənqid olunur, təhsil sistemində lazımi islahatların aparılmasının zəruriliyi dilə gətirilirdi. Mədrəsələr isə din alimi yetişdirmək məqsədi daşıyan, nisbətən yüksək təhsil müəssisəsi idi [9, s.49]. Belə ki, mədrəsələrdə ilahiyyat, ərəb dili, fars dili, rus dili, riyaziyyat, İslam ölkələri coğrafiyası və tarix dərsləri keçirilirdi [10, s.12-13].

Ənənəvi təhsil müəssisələrinin modernləşdirilməsi fikirləri bir çox qabaqcıl ziyalı təbəqəsi tərəfindən geniş təbliğ olunurdu. “Üsuli-cədid” adlandırılan bu yeni tədris hərəkatı ənənəvi məktəblərin təhsil proqramını inkişaf etdirmək və ümumilikdə, təhsil anlayışını dəyişdirmək məqsədi daşıyırdı: Qurani-Kərim tədrisatı davam edir, lakin əzbərçiliyə əsaslanan tədris metodu tamamilə tərk edilirdi. “Üsuli-cədid” məktəblərində dərslər ana dilində keçirilir, rus dili müstəqil fənn kimi tədris edilirdi. Əlifba təlimi yeni üsulla aparılırdı. “Üsuli-cədid” məktəblərində dövrün qabaqcıl ziyalıları dərslər deyirdilər. Tədris proqramına, həmçinin dünyəvi fənlər – coğrafiya, xarici dil, türk ədəbiyyatı əlavə olunurdu. Cədidçilik hərəkatının mötədil islahatçılıq cəhdlərinə baxmayaraq, onlar ənənəvi təhsil müəssisələrinin tərəfdarları tərəfindən ciddi tənqidlərə məruz qalmış və başlanğıcda çox az tərəfdar qazana bilmişdilər [9, s.50]. Əsasən, yerli ruhanilər və mollalar “Üsuli-cədid” məktəblərini pisləmiş, onu “kafir məktəbi” adlandırmış, tərəfdarlarını təqib etmişlər.

Cədidçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyyid Əzim Şirvani 1870-ci ildə Şamaxıda ilk “Üsuli-cədid” məktəbini qurmağa nail oldu. Bu tarixdən etibarən, “Üsuli-cədid” məktəbləri Azərbaycanda yayılmağa başladı: M.T.Sidqi Ordubad (1892) və Naxçıvanda (təxminən, 1894), M.M.Nəvvab Şuşada (1895), M.İ.Qasir Lənkəranda (1896) yeni tədris metodunu tətbiq edən məktəblər açdılar. Ümumiyyətlə, cədidçilik – mütərəqqi pedaqoji cərəyan kimi köhnə müsəlman təhsil sistemində köklü islahatların həyata keçirilməsi, dünyəvi fənlərin tədrisi, təhsilin milli dildə aparılması, elmi nailiyyətlərdən istifadə olunması, qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların verilməsi kimi yenilikçi ideyalar irəli sürürdü. Cədidçilik hərəkatının Azərbaycanın ictimai fikrinin inkişafında və maarifçilik ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

1887-ci il oktyabrın 20-də H. Mahmudbəyov S.M.Qənizadə ilə birlikdə Bakıda rus-müsəlman (rus-tatar, yaxud rus-Azərbaycan) məktəbinin əsasını qoydular. Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada şöhrət qazanan rus-Azərbaycan məktəblərinin tədris planına ana dili, rus və fars dilləri, hesab, coğrafiya, tarix, şəriət fənləri daxil idi. Məktəbin uğurunun səbəbi həm dil siyasətinin doğru müəyyənləşdirilməsi, həm də şəriət dərslərinin məktəbdə tədris olunması ilə bağlı idi. 1891-ci ildə dövlət xərcinə rus-Azərbaycan məktəbinin bazası əsasında iki yeni məktəb açmaq qərara alındı. Məktəbin müvəffəqiyyətindən ruhlanan ziyalılardan Mirzə Həsənbəy Axundov və Məhəmməd həsən bəy Nəsirbəyin hər biri bu tipli iki yeni

məktəb açdı. Qısa müddət ərzində təkcə Bakıda rus-Azərbaycan məktəblərinin sayı 10-a çatdırıldı. Bu məktəblərdə orta təhsil səviyyəsində dərslər aparılırdı. Tədris proqramında, məlum olduğu kimi, din, milli dəyərlər və ana dilində təhsil xüsusi yer tuturdu [11, s.220-229]. Daha yüksək təhsil almaq üçün isə ya Tiflisə, ya da Rusiyanın universitetlərinə getmək lazım gəlirdi [4, s.44].

Buna baxmayaraq, rus-Azərbaycan və digər “Üsuli-cədid” məktəblərinin təsiri ilə Azərbaycan xalqında milli özünüdərk duyğuları oyanmağa başlamış, bir çox mədəni, siyasi təşkilatın təməlləri qoyulmuş və bu kimi fəaliyyətə maddi baxımdan dəstək verən milli burjuaziya formalaşmışdı; məsələn: milli burjuaziyanın önəmli nümayəndəsi olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda ilk qızlar məktəbini təsis etdi. Bu məktəb Azərbaycan maarifçilik tarixində, dünyəvi təhsilin inkişafında, Azərbaycan qadınının təhsil almasında əhəmiyyətli vəzifələr yerinə yetirmişdir. Orta təhsil səviyyəsində fəaliyyət göstərən bu məktəb müsəlman Şərqi qızlar üçün ilk dünyəvi məktəb kimi tarixə düşmüşdür. Ümumiyyətlə, milli Azərbaycan burjuaziyası qabaqcıl ziyalılarla əməkdaşlıq içerisində mətbuatın inkişafı, təhsil ocaqlarının yaradılması, xaricə ali təhsil üçün tələbələrin göndərilməsi və digər mədəni fəaliyyətlərdə öz dəstəyini əsirgəməmişdir [5, s.58].

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din-siyasət münasibətləri

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində xüsusi siyasi proqramı olan heç bir siyasi təşkilat mövcud deyildi. Tanınmış ziyalıların və maarifçilərin ictimai fəaliyyətləri, əsasən, mədəniyyət və təhsil sahəsi ilə məhdudlaşdı. Onların səyləri Çar hakimiyyətinin ciddi nəzarəti altında idi. Azərbaycanda ilk siyasi təşkilat Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi idi. Bu təşkilat Bakıda işçi sinif tərəfindən rəğbətlə qarşılanmadığı üçün onun nəzdində müsəlman təşkilatının yaradılmasına qərar verildi. Beləliklə, 1904-cü ildə “Hümmət” adlı müsəlman Sosial-Demokrat Partiyası quruldu. “Hümmət” formal olaraq Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsinin şöbəsi kimi yaransa da, əslində, müstəqil fəaliyyət göstərirdi [3, s.460-462].

Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində sosialist cınahı meydana gətirən “Hümmət”in siyasi platforması maarifçilərin əvvəllər təklif etdiyi proqramlardan çox fərqlənmirdi. “Hümmət”in qarşıya qoyduğu əsas məqsədlər ana dilində təhsilin zəruriliyi və savadlılığın artırılması, təhsildə qadınların mövqeyinin yaxşılaşdırılması, xalq arasında tərəqqiyə nail olunması və digər məsələlərdən ibarət idi. “Hümmət” partiyası sosialist inqilabına daha az diqqət yetirirdi. Buna görə də bəzi sovet tarixçiləri “Hümmət” təşkilatının marksist ideologiyanı özündə əks etdirmədiyini diqqətə çatdırırdı [9, s.81].

“Hümmət” partiyasının sosialist siyasi təşkilat olmasına baxmayaraq, müsəlman kimliyindən imtina etməmişdir. “Hümmət”in ilk qurucuları – M.Ə.Rəsulzadə və digər partiya üzvləri İslam mənsubiyyəti ilə sosializm arasında hər hansı ziddiyyət görmürdülər. M.Ə.Rəsulzadə “Hümmət” qəzetində yazdığı müxtəlif məqalələrində partiya üzvlüyündən asılı olmayaraq, islami mənsubiyyətin çox əhəmiyyətli olduğunu və İslam dini ilə sosializmin əsas prinsipləri arasında ziddiyyətlərin olmadığını ifadə etmişdir [4, s.70].

Azərbaycanın milli dirçəliş dövründə yaradılan ikinci siyasi təşkilat “Difai” olmuşdur. “Difai” təşkilatı 1905-ci ildə Gəncədə, erməni daşnaksütyun partiyasının terrorizminə qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradıldı. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə erməni quldur dəstələri Bakı, Şirvan, Gəncə, Lənkəran, Quba və Azərbaycanın digər bölgələrində müsəlmanlara qarşı qırğınlar törətmiş, bu qırğınlarda minlərlə azərbaycanlı həyatını itirmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun başçılıq etdiyi “Difai” təşkilatı erməni quldur dəstələrinin dinc xalqa qarşı törətdikləri qırğınların qarşısını almaqla yanaşı, daha sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətinin siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Rusiyada 1905-ci ildə baş verən inqilab və bundan sonrakı ictimai-siyasi təlatümlər çar hakimiyyətini köklü islahatlar həyata keçirməyə məcbur etmişdi. Bu səbəbdən, 1905-ci il oktyabrın 17-də çar II Nikolay insan haqları ilə bağlı Bəyannamə imzalayaraq, bütün imperatorluğa elan etmişdir. Bəyannamədə insanların hüquqi toxunulmazlığı, ifadə, fikir, toplanma və dərnək yaratma azadlıqları təmin edilir, qanunvericilikdə yerli Duma məclislərinin rolu artırılır, Dumada hər etnik qrup və təbəqədən insanların təmsil olunmasında dini və milli ayrı-seçkilik aradan qaldırılırdı [5, s.113].

1905-ci ildə Qafqaz canişini təyin edilmiş İ.Vorontsov-Daşkov (1837-1916) islahatlarla bağlı vədlər verdikdən sonra liberal təmayüllü azərbaycanlı ziyalılar fəaliyyətlərini gücləndirmişdilər. Beləliklə, Rusiyada yaşayan bütün müsəlman xalqlarının birlikdə fəaliyyəti istiqamətində təşəbbüslər irəli sürülmüş və bütün Rusiya müsəlmanlarını təmsil edən siyasi təşkilatın və partiyaların yaradılması işinə başlanmışdır. Bu fəaliyyət nəticəsində, Azərbaycan xalqının siyasi həyatında mühüm rol oynamış “İttifaqi-Muslimin” partiyası təsis edilmişdir.

“İttifaqi-Muslimin” partiyasının əsası 1905-ci ildə Nijni Novqorod şəhərində keçirilən “Birinci Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayı”nda qoyulmuşdur. Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi Əlimərdan bəy Topçubaşov qurultayın sədri seçilmişdir. “İttifaqi-Muslimin” azərbaycanlı ziyalılarla yanaşı, Krım və Mərkəzi Asiyanın müsəlman ziyalılarını özündə birləşdirirdi. Səs birliyi ilə qəbul edilən Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayının Nizamnaməsi bir sıra məsələləri - “bütün Rusiya müsəlmanlarını təmsil edən siyasi partiyanın qurulması, Rusiyada yaşayan müsəlmanlara şamil edilən hüquqi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və müsəlmanların siyasi, dini və mülkiyyət haqlarının ruslarla bərabərləşdirilməsi”ni qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu [9, s.77].

Ümumilikdə, XX yüzilliyin əvvəllərində İslamın Azərbaycanın ictimai şüuruna təsiri ittihadi-İslam (panislamizm) şəklində təzahür edirdi [2, s.148]. Məlum olduğu kimi, XIX əsrdən etibarən, müsəlman ölkələrində Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı azadlıq mübarizəsi başlamışdı. İttihadi-İslam – bütün müsəlmanların siyasi birliyinə nail olmaq çağırışları bu azadlıq mübarizəsinin ideoloji bazasını təşkil edirdi. İttihadçılıq siyasi və ictimai quruluşun İslam prinsiplərinə əsaslanması fikrini irəli sürür, bununla yanaşı, elmi və texnoloji modernləşdirməyə qarşı çıxmırdı. İttihadçılığın əsas məqsədi bütün müsəlman xalqlarının birliyinə nail olmaq idi. İttihadi-İslam ideyasının əsas təbliğatçısı kimi çıxış edən Cəmaləddin Əfqani (1839-1897) müsəlman ölkələrində çox sayda tərəfdar tapdı. İttihadi-İslam ideyasını əsas götürən siyasi hərəkatlar Rusiyanın müsəlmanları arasında da geniş əks-sədaya səbəb

oldu. İttihadçılıq Çar hakimiyyəti tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı azadlıq mübarizəsində əhəmiyyətli rol oynadı. Bu platforma Rusiyada yaşayan müsəlman xalqlarının əməkdaşlığını asanlaşdırdı və bir çox siyasi hərəkatın əsas məqsədinə çevrildi. Azərbaycanda İttihadi-İslam ideyasının əsas tərəfdarları kimi çıxış edən ziyalılar arasında Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Bu dövrdə Azərbaycanda İttihadi-İslam ideyasına əsaslanan siyasi partiyalar və təşkilatlar yaradılmışdı [12, s.62]. İttihadçı maarifçilər və ziyalılar cəmiyyətdə yayılmış mövhumatçılığa qarşı mübarizə aparmağa, dinin müasir elm və inkişafa maneçilik törətmədiyi, əslində, din və elmin, əsasən, uzlaşdığını təbliğ etməyə çalışırdılar. Maarifçilər arasında dini reformçuluğa çağırış edənlər də var idi. Azərbaycanın milli dirçəliş dövründə ittihadçılıq ideyası bir çox siyasi hərəkatın əsas hədəfinə çevrilmiş və müsəlmanların birləşmədiyi müddətcə mövcud vəziyyətdən qurtuluşun mümkün olmadığı fikirləri geniş vüsət qazanmışdı [10, s.14].

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda həm din-siyasət münasibətləri baxımından, həm də müstəqilliyə gedən yolda həyata keçirilmiş ideoloji mübarizə baxımından əsas rolü “Müsavət” partiyası oynamışdır. Onun əsası 1911-ci ildə İstanbulda mühacirətdə olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Məhəmməd Əli Rəsulzadə, habelə Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağioğlu tərəfindən Bakıda qoyulmuşdur.

“Müsavət”ın qurucuları bu adı müsəlmanlarla digər xalqların bərabərliyini ifadə etmək seçilmişdi. “Müsavət”çılar ilk mərhələdə ittihadçılığı əks etdirən Bəyannamə qəbul etdilər [5, s.203; 9, s.107].

Partiyanın müsəlmanların birliyi, bərabərliyi və azadlığı məsələlərini önə çəkməsi həm geniş xalq kütləsinin, həm də müsəlman burjuaziyasının və ziyalıların milli maraqlarına uyğun idi. Buna görə də “Müsavət” qısa müddət ərzində xalq arasında böyük rəğbət qazandı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə verilən ümumi əfv fərmanından istifadə edərək, İstanbuldakı mühacirətdən Bakıya qayıdır və Müsavat hərəkatına qoşulur. Yetkin siyasi biliyi və siyasi təcrübəsi sayəsində M.Ə.Rəsulzadə qısa müddət ərzində Müsavatda rəhbər mövqeyə gəlir. Onun hərəkata qoşulması ilə Müsavatın dünyəvi-millətçi xətti güclənməyə başlamışdır. M.Ə. Rəsulzadə bir çox qəzet və jurnalda din-millət, ümmət-millət məsələləri ətrafında müzakirələr aparırdı: “Dirilik” jurnalında yazdığı bir məqalədə ümmət anlayışının xüsusi dini mənə daşdığını və ümumdünya müstəvisində müsəlmanların ortaq ictimai şüurunu ifadə etdiyini; millət anlayışının isə ortaq dil, tarix, mədəniyyət və dini bölüşən cəmiyyətin milli şüurunu nəzərdə tutduğunu vurğulayırdı. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, din milləti meydana gətirən elementlərdən yalnız birini təşkil edir. Millət, əsasən, dünyəvi mənə ehtiva edir, buna görə də təkə eyni dinə mənsubiyyət zəminində millətin formalaşdırılması mümkün deyildir. Beləliklə, dünyəvi millətçilik ideyası daha sonra “Müsavət” partiyasının əsas ideoloji xəttini meydana gətirmişdir [9, s.109]. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, partiyanın 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdirdiyi dünyəvi millətçilik siyasəti xalqın mənsub olduğu dini, xüsusilə İslamı inkar etmir, onu milli mədəniyyətin əsası hesab edirdi.

Ümumilikdə, milli dirçəliş dövründə Azərbaycanda siyasi hərəkatlar dinə münasibətdə müsbət, yəni dini dəyərləri mənimsəyən mövqeyə malik idilər. Millətçilik və ümmətçilik anlayışları bir-birini tamamlayan ideyalar kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu, ümumilikdə, Azərbaycan ziyalılarının dinə müsbət münasibəti və Çar hakimiyyətinin müsəlmanlara qarşı dini-ayrı seçkiliyə əsaslanan siyasətin yeridilməsi amilləri ilə izah edilə bilər. Başqa sözlə, həm millətçi, həm də ümmətçi ideyalar müstəmləkəçiliyə qarşı həyata keçirilən azadlıq mübarizəsinin ideoloji əsasını meydana gətirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild. Bakı: “Elm” Nəşriyyatı, 2007.
2. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İslam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 1973.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Yaqub Mahmudov (red.), c. I. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004.
4. Hasanov B. Azərbaycan'da Din: Sovyetlər'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümləri. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
5. Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul: Azərbaycan Halk Yayınları, 1975.
6. Benningsen A., Quelquejay C.L. Step'de Ezan Sesleri Rus Egemenliği Altındaki İslam'ın 400 Yılı. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1997.
7. Əhədov Abdulla. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
8. Albayrak H. “Azerbaycan'da Din” Türk Dünyasının Dini Meseleleri. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
9. Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905 - 1920. Ankara: Bağlam Yayınları, 1988.
10. Taştan Abdulvahap. “Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma” // Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 25. Ankara: Bahar 2003.
11. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Yaqub Mahmudov (red.), c. II. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004.

Асаф Ганбаров
**РЕЛИГИОЗНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВРЕМЕНА ЦАРСКОЙ РОССИИ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуются взаимоотношения религии и государства в Азербайджане во времена царской России. Автор подчеркивает основные направления религиозной политики царского правительства в Азербайджане, обсуждает вызовы и возможности, созданные новой эпохой. Отмечается, что, несмотря на политическое и культурное давление, азербайджанский народ сохранил свои национальные и моральные ценности, вступил в новый этап культурного и политического прогресса, создал новые типы учебных заведений и предпринял важные шаги в развитии идеологии независимой государственности. Именно в этот период прогрессивная интеллигенция Азербайджана заложила основы традиций национальной и светской государственности.

Asaf Ganbarov
**RELIGION-STATE RELATIONS IN AZERBAIJAN
DURING TSARIST RUSSIA**

SUMMARY

This article examines the relationship between religion and state in Azerbaijan during Tsarist Russia. The author highlights the main directions of the Tsarist government's religious policy in Azerbaijan, discusses the challenges and opportunities created by the new era. It is noted that despite political and cultural pressures, the Azerbaijani people have preserved their national and moral values, entered a new stage in terms of cultural and political progress, created new types of educational institutions and taken important steps in developing the ideology of independent statehood. It was during this period that the progressive intellectuals of Azerbaijan laid the foundation of the tradition of national and secular statehood.